

VAN LANGUE UNIVERSELLE NAAR UNE LANGUE

Een bezoek aan het Franse taalkasteel

Wat is de relatie tussen de positie van een taal in de wereld en de taalpolitiek van het land waarin die taal wordt gesproken? Bij taal- en cultuurbewustzijn hoort ook: snappen hoe taal(politiek) werkt. Veranderingen in de Franse framing van taal.

MARJOLIJN VOOGEL

Ineens gooit de routeplanner het roer om. Wegens boerenprotesten is bij Lille de autosnelweg afgesloten. Ik vervolg mijn reis via de *routes nationales et départementales*. Net zoals elders in Europa voeren de Franse boeren strijd met de overheid, met hun shovels als schild. Vanwege een controverse van een heel andere orde en de nieuwe manoeuvres daarin, ben ik vanochtend in de auto gestapt: die rond de Franse taal. Want ja, ook taal gaat in Frankrijk traditiegetrouw gepaard met strijd. *L'histoire d'un combat*, zo luidt de veelzeggende titel van een boek over de Franse taal geschreven door de Franse taalwetenschapper Claude Hagège (1996). Om meer te begrijpen van de Franse taalgeschiedenis en -politiek ben ik en route naar Villers-Cotterêts. Sinds kort bevindt zich daar namelijk het Cité internationale de la langue française.

Non autrement

Kennis van taalgeschiedenis en -politiek valt onder het domein taal- en cultuurbewustzijn van de nieuwe concepteindtermen. Die kennis zorgt voor een beter begrip van de Franse taal en vooral: van zijn gebruikers.

Het Cité internationale de la langue française oftewel de 'internationale Franse taalstad' is het grootste

culturele project van president Macron. Maar liefst 211 miljoen euro trok hij uit voor een jarenlange verbouwing van het renaissancekasteel van Villers-Cotterêts, om daar een plek te creëren waar 'de Franse taal gevierd wordt', en die 'kan bijdragen aan het aanmoedigen van het gebruik en prestige wereldwijd', aldus de president tijdens de opening in november 2023. Een politiek statement op een niet toevallig gekozen plek. Het Cité is namelijk gehuisvest in het voormalig kasteel van François I. In 1539 ondertekende de koning daar de 'Ordonnances royales sur le fait de iustice'. In Frankrijk worden die bepalingen gezien als het fundament van het Frans als nationale taal – ook al gingen ze niet per se over taal, en bestonden natiestaten destijds nog niet. In de laatste twee artikelen, 110 en 111, verordonneerde de koning dat voortaan alle officiële stukken in het Frans zouden worden opgetekend: 'en langage maternel françois et non autrement'.

Met de afkondiging van de *ordonnances* was het François erom te doen de monarchie meer macht te geven, ten koste van die van de geestelijkheid. Cruciaal wapen in de strijd: de volkstaal. Die moest het opnemen tegen een aantal belangrijke rivalen. Vooral tegen het Latijn, destijds de taalautoriteit, de *langue paternelle*, de belangrijkste verbindingstaal van de Europese

elite en tevens de taal van de geestelijkheid. Het Frans van François I moest de verbindingstaal van de Franse bevolking worden. Die sprak namelijk allerlei, onderling onverstanebare, streektaalen, *patois* in het Frans, en ook die talen had de koning met zijn bepalingen in het vizier. Dan was er nog een derde concurrent: het Italiaans. François was namelijk niet de enige die de volkstaal wenste te verheffen tot schrift- en overkoepelende verbindingstaal. In Noord-Italië, waar enkele steden zich vanaf de renaissance hadden kunnen ontwikkelen tot toonaangevende economische en culturele centra in Europa, waren literatoren als Dante Alighieri (1265–1321) hem al voorgegaan.

François I was de eerste Franse koning die de Franse taal heel bewust toevoegde aan het arsenaal van de Franse politiek. Frans werd *chefsache*, of liever gezegd: *une affaire d'état*. De koning vulde zijn hof met schrijvers en dichters, richtte het Collège royal op (nu: Collège de France), en stelde de koninklijke uitgever Geoffroy Tory aan, die structuur moest aanbrengen in de nieuwe standaard. Grote verscheidenheid bestond er namelijk ook in de spelling van het Frans. Zo schreef Michel de Montaigne (1533–1592) het werkwoord *connaître* ('kennen') op verschillende wijzen, als *connoistre*, *connaistre*, *cognoistre*, *cognaitre* of *cognaitre*.

Lexicale hemel

'Beau de loin, mais loin d'être beau' ('mooi van verre, maar verre van mooi'), zo beschrijven de *Québécoise* schrijvers Jean-Benoît Nadeau en Julie Barlow het kasteel van Villers-Cotterêts wanneer ze dat begin deze eeuw bezoeken, voor hun boek *Le français, quelle histoire* (2011). Een bouwval was het kasteel toen. Na eeuwenlange verwaarlozing kon nog slechts één vleugel worden bewoond, die dienstdeed als opvanghuis voor daklozen.

Als ik de cour nu binnenstap, lijkt het alsof het kasteel er pas is neergezet. De muren zijn wit, de hof keurig aangeharkt. Taal is er al meteen bij de entree. Boven het *jeu de paumes*, de ruimte waarin dit kaatsspel vroeger werd gespeeld, bevindt zich een 'lexicale hemel', met een selectie van Franse en francofone woorden en uitdrukkingen: het Franse *fraternité* ('broederschap') staat naast het uit *argot de la cité* ('straattaal') afkomstige *fissa*, en in Afrika gebruikte woord *ziboulateur* ('kurkentrekker', afgeleid van *zibula*, 'ontkurken' in het Kikongo). Het Franse avontuur, zoals het museum zich aan de bezoeker wil presenteren, kan starten.

De take-off vindt plaats in de eerste van de drie museumsecties, getiteld 'Le français, une langue monde'. Bij het betreden van de eerste zaal, 'Artistes de la langue', zou François I zich in de handen wrijven. Bijna vijf eeu-

wen na zijn *ordonnances* is zijn favoriete verblijf opnieuw gevuld met werk van schrijvers en artiesten. Rond een metershoge boekenkast vol boeken van bekende Franse schrijvers worden op verschillende schermen optredens geprojecteerd van oudere en jongere taalvirtuozen, komieken en zangers, waaronder Bernard Pivot, Jacques Brel, Camille en Diam's.

Universelle

Waarom eigenlijk nam het Frans de positie van het Latijn als Europese lingua franca over? Het verbond tussen de Franse koning en literatoren bij de creatie van de 'juiste' versie van het Frans dat in het Île de France werd gesproken, was daarbij niet onbelangrijk. François' promotiepolitiek van het Frans werd voortgezet door de dichters van de Pléiade, die de klassieke poëzie wilden vervolmaken. Een van hen, Joachim du Bellay, publiceerde in 1549 het beroemde manifest *La Deffence, et l'illustration de la langue françoise*, waarin hij pleitte voor het gebruik van het Frans in plaats van het prestigieuze Latijn. Het pact tussen de Franse koning en literatoren werd bezegeld met de oprichting van de Académie française in 1635. Haar doel was om het Frans zuiver te houden en bij te dragen aan de machtsversterking van de koning. Vooral buiten de grenzen van Frankrijk zou de Académie grote invloed krijgen (Nadeau & Barlow, 2011). Bij de verspreiding van het Frans had de boekhandel een belangrijke rol, die zeer gebaat was bij een Standaardfrans en daaraan tevens bijdroeg. De rol van boekhandel in Amsterdam en Leiden was daarbij cruciaal. Tussen 1680 en 1740 vormden uitgeverijen aldaar de belangrijkste centra in het internationale boekhandelswezen. Ze publiceerden zoveel Frans-talig werk dat ze ook wel 'de Franse boekhandel' werd

genoemd. Via Franse boeken en *gazettes hollandaises* vonden nieuwe ideeën hun weg in heel Europa.

De Nederlandse hand in de verspreiding van het Frans komt in het taalkasteel niet aan bod. Een omis-sie. Wel is er aandacht voor cultivatie van de Franse taal en manieren binnen de aristocratische kringen in de achttiende eeuw, die zich met het Frans van anderen wilden onderscheiden. Het was de tijd waarin Antoine de Rivarol (1753–1801) in zijn beroemde discours antwoord gaf op de prijsvraag van de Berlijnse Academie: 'Waarom is het Frans de universele taal geworden?' Volgens De Rivarol, die de prijs in 1782 won, was de reden het *génie*, de speciale kwaliteiten, van de Franse taal, oftewel: 'Ce qui n'est pas clair n'est pas français'.

L'empire

Wereldberoemd werden de winnende woorden van De Rivarol. Maar vergeten wordt dat hij zijn prijs deelde met de vooruitziender Duitse Johann Christoph Swab (1743–1821). Weliswaar onderkende die dat het Frans stevig in het zadel zat, maar dat had volgens hem helemaal niets te maken met de taalkundige kwaliteiten van die taal. Het had puur politieke redenen. Het Frans als *langue universelle* was ontstaan uit een behoefte van een Europese elite aan een verbindingstaal. Het Frans was daar uitermate geschikt voor, omdat de beschikbaarheid van woordenboeken en grammatica's er een gesystematiseerde taal van had weten te maken. In zijn essay wees Swab ook al op de potentie van het Engels in een toenemend geglobaliseerde wereld: de machtsverhoudingen tussen de talen zou veranderen wanneer het Engels Amerika zou veroveren.

Een eeuw later sprak ook de geograaf Onésime Reclus (1835–1916) van *la langue faussement dite universelle*.

Deze vurig pleitbezorger van kolonisatie muntte de term *francofoon* en zag de toekomst van Frankrijk buiten dat land, vooral in de taal, waarvan hij stelde dat die het volk maakte: *lingua gentem fecit*. De grootsheid van de taal zat hem niet in het genie, maar in het gebruik. Dat moest dus worden gestimuleerd. In Franse kolonies zelf leefde destijds een heel ander beeld van het Frans, namelijk dat van de taal van de overheerser, die, van boven opgelegd, leidde tot vervreemding van de eigen taal en cultuur. Nos *ancêtres les Gaulois* leerden de kinderen in die kolonies uit Franse schoolboekjes. In de zaal 'L'empire d'une langue' hangt een foto uit circa 1850, van een klas in een Franse school in Algerije. Op de voorgrond de meester voor het schoolbord waarop staat: 'Mijn kinderen, heb Frankrijk lief, jullie nieuwe vaderland'. Slechts een heel klein deel van de inheemse kinderen ging naar Franse scholen. Pas na de onafhankelijkheid zou het Frans zich in Algerije op grote schaal verspreiden.

In Frankrijk zelf werd intussen opvolging gegeven aan het in 1794 gepubliceerde advies van *abbé Grégoire*, die bepleitte om de nog steeds welig tierende 'patois te vernietigen en het gebruik van de Franse taal gemeengoed te maken', om zo meer eenheid te brengen binnen de Franse natiestaat. De bekende Franse onderwijspoliticus Jules Ferry (1832–1893) zou het Franse staatsonderwijs uitrollen, in de geest van Louis XIV *une foi, une loi, un roi* ('één geloof, één wet, één koning'). Alleen was na de revolutie de *roi*, de koning, vervangen door de Republiek. Met Ferry werd de nieuwe *foi* in het onderwijs het *laïcisme*, de Franse republikeinse ideologie. 'Het is verboden om Bretons te spreken en op de grond te spugen', vermeldden borden op Bretonse schoolpleinen. Als een slechte gewoonte moest het spreken van de

streek- en thuistalen worden uitgeroeid. In plaats van 'L'empire d'une langue' ('het rijk van een taal') zou wellicht 'L'emprise d'une langue' ('de greep van een taal') een betere benaming zijn geweest voor deze zaal...

Une langue

Het is een erfenis waar de Franse overheid tegenwoordig mee in haar maag zit: het voormalige afdwingen van het 'juiste' Franse taalgedrag ten koste van regionale taal(varianten), in zowel het eigen land als in de voormalige koloniën, een groot deel van de francofonie. Daarvan maakt natuurlijk ook Québec onderdeel uit. Naarmate de positie van het Engels in Noord-Amerika versterkte, voelden de inwoners van dat land dat zij zich op hun kleine Franse taaleiland meer en meer moesten verdedigen tegen de oprukkende Engelse oceaan. De taalstrijd in Québec, die zich vooral vanaf de jaren zestig liet voelen, resulteerde uiteindelijk in de afkondiging in 1974 van de fameuze *loi 101*, die het Frans er de bestuurs- en onderwijstaal maakte. Maar de frustratie bleef, want ten opzichte van *le français métropolitain* bleef het *québécois* lange tijd inferieur, zelfs in Québec zelf (Bouchard, 1999).

Ook buiten Québec werd Engels in die jaren steeds duidelijker de *lingua franca*, ten koste van het Frans. Dat zat de Franse overheid niet lekker. In lijn met de traditie van François I koos de overheid voor uiterst actieve culturele diplomatie (Nye, 2005). Zo weigerde in Nederland de Franse ambassadeur in 1984 Engels te spreken met minister-president Ruud Lubbers. Dat moest Frans zijn, de taal 'des gens cultivés'.*

In Frankrijk zelf koos de overheid voor protectionisme. Vanaf 1973 werden verschillende wetten aangenomen om het Frans te beschermen, waaronder *la loi*

Online reis door het Frans

Een bril: 'en France, ce sont des "lunettes", à Québec, ce sont des "barniques", à la Réunion ce sont des "verres"'. Ik bevind me in de vierde etappe van het eerste van twee delen van mijn online *voyage en langue française* van het Cité. De websites van het Cité internationale de la langue française (<www.cite-langue-francaise.fr> en <cite-langue-francaise.artips.fr>) bevatten veel informatie voor docenten Frans, over de verschillende (72!) regionale talen die Frankrijk kent, de fameuze enquête van *abbé Grégoire* over de talen die aan het einde van de achttiende in Frankrijk werden gesproken of Zaho. Met veel prachtige geluidsfragmenten.

Toubon (1994), tegen Anglo-Amerikaanse invloeden.

Aan het Franse taalprotectionisme is nog steeds geen eind gekomen, maar wel is er de afgelopen jaren sprake van grotere openheid. Zo wordt inmiddels afstand genomen van het purisme, dat nog vaak met de Franse taal wordt geassocieerd. De tweede van de drie museumsecties heet 'Une invention continue'. Hier benadrukken de museumconservatoren dat Frans, net als andere talen, een taal in beweging is – een taal op reis. Neem het woord *sirène*, dat vanuit de Griekse mythologie het Frans veroverde en in de loop van de tijd van betekenis veranderde. Natuurlijk, er zijn taalregels en -normen, maar die zijn in de loop van de tijd behoorlijk veranderd, ook die van de Académie, en ze zullen in de toekomst blijven veranderen, onder invloed van andere talen en taalvarianten, of het nu straattaal, Bretons of Kikongo is.

Die nieuwe openheid naar de verschillende varianten van het Frans en naar andere talen, deze 'Ouverture', zoals het eerste deel in de prachtig verzorgde catalogus van de tentoonstelling heet, is voor het (behoud van het) Frans, het vervolg van zijn reis, essentieel. Sterker nog, die openheid naar *diversité* is de afgelopen decennia een cruciaal aspect van de rebranding van het merk Frans geworden, van *langue universelle* naar *une langue*: een taal tussen vele andere.

Affaire d'état

Het is natuurlijk niet zo dat met de opening van het gerenoveerde taalkasteel de Franse taalpolitiek ineens sterk veranderd is. Het gaat om een ontwikkeling die al veel langer plaatsvindt, en die te maken heeft met veranderende verhoudingen binnen de francophonie – tussen Frankrijk en zijn voormalige koloniën, en ten opzichte

van de Engelse gamechanger in het wereldtalenstelsel (De Swaan, 2002). Het is interessant om leerlingen op deze dynamiek en rebranding te wijzen, en hen erop te wijzen dat Frans een heel belangrijke taal blijft in de wereld, die op alle continenten wordt gesproken.

Het gerenoveerde château de Villers-Cotterêts is de nieuwste manifestatie van de herpositionering van het Frans. Toch blijft er iets van het oude. Want ook al heeft de Franse taalpolitiek sinds François' *non autrement* naar *une parmi d'autres* een koerswijziging ondergaan, de Franse taal blijft *une affaire d'état*, de titel ook, van de derde en laatste museumsectie. In dat kader is het interessant om de geschiedenis van het Frans met die van het Nederlands te vergelijken, waarbij de burgerij een veel grotere rol speelde. En: te wijzen op het belang van een kritische blik. Want bij politiek blijft het altijd opletten wat het frame is, en vooral, wat daarbuiten valt. Grote afwezigheid is namelijk een recente en flink omstreden variant: *l'écriture inclusive*. Onnodig, aldus Macron in zijn lange openingspeech, om midden in woorden punten of streepjes toe te voegen. 'Dans cette langue, le masculin fait le neutre.' Toch niet overal even beweeglijk, het Frans. ■

NOOT

* 'Ambassadeur van Frankrijk vertrekt: "Frans is de taal des gens cultivés"'. NRC Handelsblad, 8 december 1984.

LITERATUUR

- Bouchard, C. (1999). *La langue et le nombril: Histoire d'une obsession québécoise*. Fides.
 Hagège, C. (1996). *Le français, histoire d'un combat*. Édition Michel Hagoège.
 Nadeau, J.-B., & Barlow, J. (2011). *Le français, quelle histoire!* Éditions W Télémaque.
 Nye, J. S. (2005). *Soft power: The means to success in world politics*. Public Affairs Books.
 Swaan, A. de. (2002). *Woorden van de wereld: Het mondiale talenstelsel*. Bert Bakker.

films en series

De afgelopen weken zagen weer veel nieuwe films en series het licht. Gerard Koster maakt een selectie. Binnenkort verkrijgbaar via verschillende streamingdiensten.

Monsieur Aznavour

Charles wordt geboren in een arm Armeens gezin in grote armoede. Zelf heeft hij al snel het idee dat hij de showbusiness in wil, maar doordat hij nogal klein van postuur is en een wat hese stem heeft, lijkt dat niet echt voor hem weggelegd. Als hij door Edith Piaf onder haar hoede wordt genomen, begint hij wel enige bekendheid te krijgen, maar uiteindelijk voelt hij zich meer haar chauffeur dan een artiest en besluit hij zijn eigen weg te gaan. Door zijn doorzettingsvermogen en enorme werklust slaagt hij er uiteindelijk in om beroemd te worden, maar zijn leven kent ook heel wat tegenslagen op persoonlijk vlak. Hij kan maar geen afscheid nemen van het podium en overlijdt op 94-jarige leeftijd, terwijl hij tot kort daarvoor nog optredens gaf. *Monsieur Aznavour* is een schitterend portret van een van de beroemdste chansonniers aller tijden waarin we uiteraard veel van zijn bekende chansons als 'Sur Ma Vie', 'She' en 'La Bohème' te horen krijgen. Deze sluiten misschien niet helemaal aan bij de muzikale voorkeuren van de gemiddelde leerling, maar de film is wel een aanrader voor liefhebbers van de Franse cultuur en muziek.

Nesjomme

Confidenza

Pietro is een gerespecteerde leraar die door zijn leerlingen op handen wordt gedragen. Teresa is zijn briljante leerling die na haar afstuderen kiest voor een baan als serveerster. Als zij elkaar dan weer ontmoeten, krijgen ze een affaire en slaagt Pietro er ook in om Teresa naar de universiteit te krijgen. Nadat ze een keer ruzie hebben gekregen, geven ze elkaar het vertrouwen om hun diepste geheim te vertellen, iets wat zo schokkend is dat het hun leven compleet kan verwoesten. Op een gegeven moment verbreken ze hun relatie, waarna Teresa naar Amerika verhuist. Beiden maken carrière: Pietro wordt een bekend schrijver en onderwijsexpert, Teresa een beroemd wetenschapper. Maar de angst dat Teresa terug naar Italië zal komen en het geheim zal verklappen, beheerst nog steeds Pietro's leven. Als Pietro's dochter daarna regelt dat Pietro een onderwijsprijs krijgt, weet ze Teresa over te halen om een toespraak te houden. Begrijpelijkerwijs wordt Pietro hier uiterst nerveus over. *Confidenza* is een mooie film die tot het einde spannend blijft en kan zeker in de klas worden ingezet. Gebaseerd op een boek van Domenico Starnone.

Nesjomme

In *Nesjomme* (de Joodse ziel van Amsterdam) volgen we het Joodse, fictieve personage Rusha in de periode tussen de twee wereldoorlogen. Ze vertelt haar verhaal via brieven aan haar broer Max, die even daarvoor naar Indonesië is gemigreerd. Ze vertelt over haar dagelijks leven en familie, maar ook over de dingen die in Amsterdam gebeuren. We zien daarbij archiefbeelden die haar woorden illustreren. Haar vader is diamantbewerker, maar kan daar niet altijd zijn brood mee verdienen. Rusha is trots op mede-Joden die een belangrijke rol spelen in de geschiedenis van de stad, zoals wethouder De Miranda en Tuschinski, bouwer van de mooiste bioscoop van Amsterdam. Hoe dichter we bij het jaar 1940 komen, hoe bedreigender de situatie wordt voor Rusha. Als zij in de oorlog worden opgeroepen om naar Duitsland te gaan, geven Rusha en haar man daar gehoor aan, al laten ze hun dochtertje wel achter bij mensen van het verzet. *Nesjomme* is een prachtige film, niet speciaal door het verhaal dat uiteraard wel bekend is, maar met name door de prachtige beelden van Amsterdam tijdens het interbellum.